

## TOELICHTING

bij het besluit tot aanwijzing van  
het beschermd dorpsgezicht **Veenhuizen**  
gemeente Noordenveld (Drenthe)  
ex artikel 35 Monumentenwet 1988

datum in procedure: 27 september 2005

datum aanwijzing: 01 april 2008

errata:



*Foto: Veenhuizen, woningen langs de Hoofdweg*

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads- of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet op de Ruimtelijke Ordening, vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

In totaal zijn er in Nederland meer dan 300 beschermde stads- en dorpsgezichten met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is ook de stedenbouw uit de periode 1850-1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit tot aanwijzing van Veenhuizen in de gemeente Noordenveld als beschermd dorpsgezicht vloeit voort uit deze inventarisatie.

## INLEIDING

Het beschermd gezicht Veenhuizen ligt in de gemeente Noordenveld in het noordwestelijk veengebied van de provincie Drenthe. Het gebied ligt ingeklemd tussen twee waardevolle natuurgebieden: het Fochteloërveen in het zuiden en het beekdal van de Slokkert in het noorden.

Veenhuizen werd na 1822 in ontwikkeling gebracht door de Maatschappij van Weldadigheid. In 1859 nam de overheid het gebied van de Maatschappij over.

In 1875 kwam het gebied onder beheer van het ministerie van Justitie en kreeg het de functie van Rijkswerk- en strafinrichting. Aan deze status kwam rond 1990 een einde. Justitie stootte de landbouwgronden en de woningen en voorzieningen voor het personeel af en beperkte haar taak tot het beheer van de twee resterende strafinrichtingen in het gebied (Esserheem en Norgerhaven). Veenhuizen werd een 'gewoon' dorp in de toenmalige gemeente Norg, tegenwoordig gemeente Noordenveld.

Essentieel voor Veenhuizen is de directe relatie tussen functie en inrichting van het gebied. Deze inrichting is planmatig en rationeel, met een ordenende infrastructuur (kanalen, wijken en wegen), een daarvan afgeleid verkavelingspatroon, een sterk hiërarchische opzet met een grote afwisseling tussen open en besloten landschap. Het hele gebied toont een hechte ruimtelijk-historische samenhang tussen bebouwing en omgeving, afgestemd op de bijzondere functie van het gebied, waardoor een groot deel 'buitengebied' in het beschermd gezicht is meegenomen.

## ONTSTAAN EN ONTWIKKELING

### Voorgeschiedenis

De geschiedenis van Veenhuizen is nauw verbonden met de geschiedenis van de Maatschappij van Weldadigheid, een maatschappij die zich inzette voor de bestrijding van de armoede. De oprichting van deze Maatschappij in 1818 was een initiatief van genieofficier Johannes van den Bosch. Deze militair ingenieur had zijn strepen verdiend in de koloniën van Nederlands-Indië, waar hij verantwoordelijk was voor de bouw van fortificaties en versterkingen. In 1816 werd hij benoemd tot generaal-majoor.

Terug in Nederland raakte Van den Bosch betrokken bij de strijd tegen de armoede. Armoede en landloperij vormden in het begin van de 19<sup>e</sup> eeuw een groot maatschappelijk probleem. Met name in de steden was het volksdeel dat van de bedeling leefde groot. Op het platteland was de situatie veel gunstiger. Dit gegeven bracht Van den Bosch op het idee om de nooddriftigen uit de steden onder te brengen in plattelandskoloniën, alwaar ze een nieuw bestaan konden opbouwen met grondontginning en landbouw. Om zijn plannen te verwezenlijken, nam hij in 1817 het initiatief tot de oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid. In een wervend geschrift ontvouwde hij zijn plannen voor 'de beste wijze van invoering, en de belangrijkste voordeelen eenner algemeene armen-inrigting'.

Armoedebestrijding en ontginningswerken genoten in het begin van de 19<sup>e</sup> eeuw grote belangstelling onder het 'verlichte' deel van de burgerij. Toch lagen aan de armoedebestrijding ook minder nobele idealen ten grondslag. Van den Bosch zelf schreef dat de armoedebestrijding ook tot doel had om 'die verschrikkelijke uitbarstingen, waarmede de rust der maatschappij van den kant harer noodlijdende leden van verre bedreigd wordt, nog intijds af te weren'. De angst voor een onbeheersbaar proletariaat en een ontkiemende socialistische beweging speelde een grote rol. Armoedebestrijding gecombineerd met 'opvoeding', ofwel een combinatie van weldadigheid en correctie, zou dat gevaar moeten keren. Het weldadige aspect betrof de zorg voor huisvesting, een gezonde omgeving en arbeid. Het correctionele aspect werd bepaald door de zware landarbeid en de volledige afzondering van de stedelijke milieus. De Maatschappij van Weldadigheid werd dus niet alleen opgezet om de armen te helpen, maar ook om ze min of meer uit het openbare leven te weren.

De plannen van Van den Bosch waren in eerste instantie gericht op de realisering van 'vrije' landbouwkoloniën, waar de bewoners zich onder begeleiding konden ontwikkelen tot zelfstandige pachtboer. In het Fries-Drenthse hoogveengebied stichtte de Maatschappij in 1818 de eerste kolonie voor gezinnen 'Frederiksoord' (genoemd naar de beschermheer van de Maatschappij Prins Frederik), in 1820 gevolgd door Wilhelminaoord, Willemsoord en Boschoord.

Voor de opvang van landlopers en voor lieden die moeite hadden om zich aan te passen aan de 'Reglementen en Voorwaarden' in de vrije koloniën, werden tussen 1819 en 1823 de 'dwangkoloniën' of gestichten Ommerschans (nu gemeente Avereest, provincie Overijssel) en Veenhuizen gesticht. Het regime was hier veel strenger en de mogelijkheid om zelfstandig te worden ontbrak.

In de Zuidelijke Nederlanden, dat destijds tot het Koninkrijk der Nederlanden behoorde, stichtte de Maatschappij tussen Antwerpen en Turnhout rond dezelfde tijd (1822) de dubbelkolonie Wortel-Merksplas, waarbij Wortel een vrije kolonie en Merksplas een dwangkolonie voor landlopers was.

### Veenhuizen

Met Ommerschans nog in aanbouw, onderhandelde de Maatschappij met de overheid over een opdracht voor de opvang van nog eens 4000 vondelingen en wezen, 500 gezinnen en 1500 landlopers. Van den Bosch kocht de daartoe benodigde gronden in de jaren 1822-1823 in de buurt van Veenhuizen, tot dan een kleine buurtschap van enkele boerderijen met veel woeste grond. De ontginning gebeurde volgens een rationeel patroon, dat kenmerkend is voor veenontginningen. De basis werd gevormd door een zo recht mogelijk gegraven hoofdkanaal, de Kolonievaart, met haaks daarop een zestal wijken op een onderlinge afstand van 750 meter. Halverwege die afstand lag evenwijdig aan de wijken een kavelsloot. In samenhang met de waterwegen kwam een rechtlijnig wegenpatroon tot stand. Door in de loop der tijd de wegen te beplanten met bomen werd de rechtlijnige opzet visueel bekrachtigd. Voor het weg- en waterverkeer werden diverse bruggen en een aantal schutsluizen aangelegd. Aldus ontstond een orthogonaal stelsel, dat de basis vormde voor de verdere ontwikkeling van de nederzetting.

Zowel in de 'vrije' koloniën als de dwangkoloniën bleef het werken op het land uitgangspunt van de hele onderneming, maar de organisatie en de verdeling waren totaal verschillend. In de vrije koloniën ontwikkelde zich de typische lintbebouwing van individuele percelen langs de ontginningsbasis (kanaal). Veenhuizen en Ommerschans ontwikkelden zich rond centraal gelegen gestichtsgebouwen, met daar omheen de collectieve landbouwgronden, met daarin verspreid liggende 'hoeven' die tot het gesticht behoorden.

In Veenhuizen verzezen tussen 1823 en 1825 drie grote, carrévormige gestichtsgebouwen, Veenhuizen I, II en III, evenwichtig gespreid over het gebied, zodat rond elk gebouw voldoende land bewerkt kon worden. Veenhuizen I en III waren bedoeld voor weduwen en wezen, Veenhuizen II voor landlopers. Bij elk gesticht waren acht boerderijen of hoeven gepland. Hier van werden er 21 gerealiseerd. Deze boerderijen werden bewoond door zetboeren, vaak boeren die zich in de vrije koloniën hadden onderscheiden. Op de boerderijen werkte een deel van de 'verpleegden', zoals de onvrije bewoners van de kolonie werden aangeduid. Verder beschikte elk gesticht over een schaapskooi met kudde.

De orthogonale structuur met de drie centrale gestichtsgebouwen en daar omheen de bijbehorende boerderijen vormden de basisstructuur van een sterk hiërarchische organisatie. Latere invullingen conformeerden zich aan deze opzet. Omdat niet iedereen geschikt was om op het land te werken, kwamen er ook gebouwen voor meer fabrieksmatige arbeid. Hieronder de katoenspinnerij 'Het Stoom' (1839, de eerste door stoomkracht aangedreven fabriek van Drenthe), in de nabijheid van Veenhuizen III. Zo ontstond een functionele clustering rondom de gestichten.

Ten slotte ontwikkelde zich centraal gelegen aan het hoofdkanaal een vierde cluster met centrale voorzieningen. Hieronder de achtkantige Hervormde Kerk uit 1825, de eerste rooms-katholieke kerk (1826) en een Israëlitische kerk (synagoge 1839). Ook kwam hier een korenmolen (als voorloper van de 'Maalderij').

### Gestichtsgebouwen

Hoewel Van den Bosch aanvankelijk pleitte voor het onderbrengen van weeskinderen in groepen van zes, wonend onder een huisleider in afzonderlijke hoeven, werd dit door de verlichtingsidealen ingegeven concept uiteindelijk niet gevolgd. Er bleek toch behoefte aan een strenger regime. De keuze voor verpleging in gestichten kwam voort uit de slechte ervaringen in de vrije koloniën, waar wel met opvang in hoeven werd gewerkt. De functie van huisleider was toebedacht aan armlastige gezinnen, maar in de praktijk bleek dat van deze mensen geen goede opvoeding kon worden verwacht.



De oorspronkelijke gestichtsgebouwen, waarvan het Tweede Gesticht in hoofdform nog bestaat, waren carrévormige, van een omgrachting voorziene gebouwen van één bouwlaag met een dubbel zadeldak. Het carré telde 145 x 145 meter. Kenmerkend was de opbouw met een binnen- en buitenschil, die van elkaar werden gescheiden door een tussenmuur. Aan de buitenkant waren 102 eenkamerwoningen ingericht voor de arbeidersgezinnen. De binnenschil, gericht op de grote binnenplaats, bood ruimte aan twaalf kinderkamers. Indien nodig was het mogelijk om de tussenmuur te verwijderen en de kinderen alsnog te integreren met de arbeidersgezinnen.

Er was een centrale plaats met toegangspoorten, met aan weerszijden ruimten voor ambtenaren. Op strategische plaatsen waren ruimtes voor toezichhouders. De gestichtsgebouwen behoorden destijds tot de grotere bouwmassa's van Nederland. Als type worden ze wel vergeleken met de carrévormige werkeerhuizen van die tijd, met tucht- of rasphuizen en grootschalige werkeerhuizen, wat gezien de achtergrond van Van den Bosch niet vreemd is. Het carré geldt als een typische hiërarchische bouwvorm, de belichaming van het principe van de 'totale institutie': de oplegging van een netwerk van gezamenlijke en machtsverhoudingen volgens een gesloten normstelsel.

### Overname door het Rijk

De activiteiten van de Maatschappij van Weldadigheid trokken veel belangstelling uit binnen- en buitenland. Maar de resultaten van de Maatschappij vielen tegen. Misstanden, gebrek aan deskundigheid, tegenslagen en de veel te optimistische inschattingen van Van den Bosch brachten de Maatschappij uiteindelijk zo in de financiële problemen, dat Veenhuizen werd overgedragen aan het Rijk. Bovendien, zo had een Staatscommissie die een onderzoek deed naar de Maatschappij van Weldadigheid geconcludeerd, behoorde de zorg voor veroordeelde en aangehouden bedelaars en vondelingen niet bij een particuliere maatschappij thuis, maar bij de overheid. Van 1859 tot 1874 stond Veenhuizen onder het beheer van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Een aanpassing van de organisatiestructuur was noodzakelijk. Veenhuizen kreeg een eigen directeur waarvoor een riante villa werd gebouwd aan de weg langs het hoofdkanaal ('Klein Soestdijk' in de volksmond). De positie van de ambtenaren ging vooruit. De onderwijzers van het Derde Gesticht (Veenhuizen III) kregen betere woningen. Bovendien kwam er een klein ziekenhuis, het leprozengebouw, voor de opname van besmettelijke zieken.

De zorg voor wezen en vondelingen werd in 1869 afgestoten. Veenhuizen was nu nog louter een bedelaarsgesticht. Het aantal 'verpleegden' daalde hierdoor sterk. Veenhuizen I werd aangewezen als vrouwengesticht voor Veenhuizen en Ommerschans tegelijk. Vanwege het tekort aan mensen voor de landbouw werd een aantal percelen bestemd voor de bosbouw. De bosbouw leverde weer de grondstoffen voor de omvangrijke zagerij en houtbewerkingsafdeling van Veenhuizen.

Het karakter van Veenhuizen verschoof steeds meer in de richting van een strafinrichting. Nabij het Tweede Gesticht werd een cellengebouw geplaatst. Het lag uiteindelijk in de rede dat Veenhuizen overging naar het ministerie van Justitie. Dat gebeurde in 1875. Aanvankelijk leidde dat nauwelijks tot grootscheepse wijzigingen. Dat gebeurde pas na 1884 na een complete reorganisatie van het nationale justitiële apparaat. Veenhuizen werd aangewezen tot Rijkswerkinrichting voor 'gestraften van bijkomende delicten' (c.q. veroordeelden voor een overtreding en niet voor een misdrijf).

Een nieuwe wetgeving stelde bovendien nieuwe normen voor de huisvesting van verpleging en personeel. Een en ander betekende dat de verouderde gestichtsgebouwen vervangen zouden moeten worden en dat het personeel, dat veelal inwonend was in de gestichtsgebouwen, over eigen woningen zou moeten beschikken. Dit betekende het begin van een grootscheepse vernieuwing van het gebouwenbestand van Veenhuizen. Die vond plaats binnen de bestaande stedenbouwkundige structuur, zodat deze eerder werd versterkt dan verzwakt. Op zich niet verwonderlijk, omdat Justitie minstens zo'n sterke hiërarchie kende als Veenhuizen op dat moment al bezat.

### Overname door het ministerie van Justitie

Alle nieuwbouw viel onder de verantwoordelijkheid van de eigen bouwmeester van Justitie. Tot 1883 was dat J.F. Metzelaar sr., die vanaf 1875 al een reeks dienstwoningen in Veenhuizen had gebouwd. Van 1883 tot 1914 bekleedde zijn zoon W.C. (Willem Cornelis) Metzelaar de functie van 'Ingenieur-Architect der Gevangenissen en Regtsgebouwen'. Door hem werd het merendeel van de huidige bebouwing gerealiseerd.

In de tijd van W.C. Metzelaar verrezzen onder meer de twee nieuwe gestichtsgebouwen voor Veenhuizen I en II, het werkgesticht (eigenlijk opgezet als woongesticht voor vrouwen) tegenover Veenhuizen I ('De Fabriek'), een groot aantal beambtenwoningen, een hospitaal met apotheek nabij Veenhuizen II, een nieuwe rooms-katholieke kerk, een kazerne voor de wacht, nieuwe boerderijen en diverse bedrijfsgebouwen, waaronder een slachthuis, een graanmaalderij met pakhuis en een elektriciteitscentrale. De activiteiten in Veenhuizen werden in deze periode vergaand geprofessionaliseerd. Dankzij de landbouw en de talrijke werkplaatsen functioneerde het justitiedorp min of meer als een autarkische gemeenschap.

Metzelaar respecteerde de bestaande stedenbouwkundige hoofdstructuur. Hij was pragmatisch genoeg om de vitaliteit ervan in te zien en hield vast aan de orthogonale structuur. De locatie van de gestichtsgebouwen - voortaan 'Rijks werkinrichtingen' genoemd - en boerderijen bleef zoveel mogelijk gehandhaafd. De clustering van functies rond de gestichten en rond de hervormde kerk, werd verder uitgebreid. Slechts op enkele onderdelen werd een wijziging uitgevoerd, zoals het gedeeltelijk verleggen van de Kolonievlaart nabij het Eerste Gesticht. Omdat het nieuwe beleid geen inpanidige ambtswoningen toeloorde, kreeg het in aantal fors toegenomen personeel aparte woningen, die langs de bestaande wegen werden gebouwd. Hierdoor werd een visuele versterking van de rechte lijnen assen verkregen. Het hiërarchische principe werd doorgetrokken door de hogere functies langs de belangrijkste wegen te plaatsen: de Hoofdweg, de Generaal van den Boschweg en de Hospitaalaan.

Metzelaar gebruikte ook de architectuur om de hiërarchie te benadrukken. Zo was de vormgeving een weerspiegeling van de importantie van de functie van het gebouw of de bewoner. Dat uitte zich in de grootte van het gebouw, maar vooral in de toepassing van decoratieve elementen. Zo zijn de beide nieuwe rijkswerkinrichtingen Esserheem (Nieuw Veenhuizen II) en Norderhaven (Nieuw Veenhuizen I) groot opgezet. De symmetrie, met centraal een poort versierd met trapgevel, speklagen en smeedijzeren windvaan, beklemtoonde de strengheid van het gebouw. Sierende elementen zijn onder meer de alternerende segmentvormige en driehoekige frontons van de dakkapellen. Ondanks de toepassing van ambachtelijke details bleef de architectuur van Metzelaar toch sober van aard.

Een belangrijk middel dat Metzelaar toepaste, was een ver doorgevoerde bouwtypologie. Het fraaist is dat te zien aan de woningen, waarvoor hij in totaal zeven verschillende types heeft ontworpen. Elk type was gekoppeld aan een functieniveau. Hoe belangrijker de functie was, hoe groter en voornamer het huis. De ambtenaren met enig aanzien kregen een huis waarop in grote letters een naam stond aangegeven, een naam met een moraliserende strekking die tegelijkertijd een duiding gaf voor het ambt van de bewoner (bijvoorbeeld 'Geestkracht' voor de dominee, 'Nauwgezetheit' voor de apotheek en 'Waakzaamheid' voor de hoofdopzichter). Elk pand kende een symmetrische opbouw. Gecombineerd met de repetitie van woningen benadrukte dit de systematische opzet van Veenhuizen. Metzelaar gebruikte ook de erfplanting om de hiërarchie te bevestigen. Zo werd een bruine beuk geplant op het erf van de hoogste beambten.

Opmerkelijk is verder het door Metzelaar ontworpen boerderijtype (Middenhuis-type) met een strenge scheiding van functies. Het hoger opgetrokken woonhuis lag in het midden, geflankeerd door een stalruimte aan de ene en een opslagruimte aan de andere zijde.

Metzelaar bleef tot 1914 verantwoordelijk voor de architectuur in Veenhuizen. Daarna lag de verantwoordelijkheid bij S. Wijn, die onder meer het Verenigingsgebouw (1922) op zijn naam heeft staan. Vanaf 1924 werd de Rijksgebouwendienst belast met de gebouwen in Veenhuizen.

Hierna beperkte de bouwactiviteit zich tot enkele woningen, een extra cellenblok, en vervanging van enkele boerderijen door nieuwbouw. Het oude Derde Gesticht werd in 1925 gesloopt.

### Recente veranderingen

In de loop van de 20<sup>e</sup> eeuw veranderde geleidelijk de functie van Veenhuizen. Na een wetswijziging waren in 1918 de eerste 'gevangenen' naar Veenhuizen gekomen, dus lieden die wegens een misdrijf een vrijheidsstraf moesten uitzitten. De gevangeniscomponent werd nadien steeds groter, het aantal 'verpleegden' nam af. De gestichtsgebouwen kregen steeds meer het karakter van zwaar bewaakte gevangenissen. De landbouwbedrijven werden in de jaren vijftig al overgedaan aan Domeinen en de bospercelen aan Staatsbosbeheer. De laatste 'verpleegde' vertrok in 1970.

In de jaren vijftig kwamen verspreid over het gebied nog enkele blokjes woningen tot stand en wat dienstgebouwen. In het meest westelijke gebied, tot aan de provinciegrens, werd nog een strook van een resterend hoogveencomplex ontgonnen, waarop enkele nieuwe boerderijen werden gebouwd. De meeste wijken verloren hun transportfunctie en werden geheel of gedeeltelijk gedempt.

De belangrijkste verandering in Veenhuizen was de bouw van twee nieuwe bouw wijkes in het centrale cluster aan weerszijden van de Kerklaan. Het eerste wijkje verrees in de jaren zeventig en het tweede in de jaren negentig. Een andere ingrijpende verandering was de komst van een munitiedepot van het ministerie van Defensie in de noordoosthoek van het gebied. In de jaren negentig werd de depotfunctie aanzienlijk uitgebreid (een van de centrale munitiedepots van Nederland) met op enige afstand daarvan een kantorencomplex. In verband met veiligheidszones moesten hiervoor enkele voormalige gestichtsboerderijen het veld ruimen.

Veenhuizen is altijd een besloten enclave geweest, met een eigen regime en eigen regels. Aan deze status kwam rond 1990 een einde. Justitie stootte de landbouwgronden en de woningen en voorzieningen voor het personeel af en beperkte haar taak tot het beheer van de twee resterende strafinrichtingen in het gebied (Esserheem en Norgterhaven). Veenhuizen zelf ging deel uitmaken van de gemeente Norg, nu gemeente Noordenveld. Het dorp draagt nog steeds een zwaar 'penitentiair' stempel. De twee woongestichten Veenhuizen I en II zijn verbouwd tot zwaar bewaakte gevangniscomplexen, waarbij overigens zorgvuldig is omgegaan met de bestaande hoofdgebouwen. Naast beide strafinrichtingen zijn nieuwe complexen verzezen, onder andere een jeugdvangenis. Ten zuiden van de Kolonievlaart bevindt zich bovendien nog de penitentiaire inrichting Bankenbosch, na de oorlog opgezet als barakkenkamp voor politieke gevangenen en dienstweigeraars, in de jaren tachtig vervangen door nieuwbouw. Dit complex valt echter buiten het beschermd gezicht.

## HUIDIG RUIMTELIIK KARAKTER

De bijzondere bestemming en ontwikkeling van het gebied Veenhuizen heeft geleid tot een geheel eigen ruimtelijke karakteristiek, die zich, zowel op kaart als in het veld, duidelijk onderscheidt van de omgeving.

Ingeklemd tussen de natuureservaten De Slokkert en het Fochtelooërveen vormt Veenhuizen tot op de dag van vandaag een landschappelijke enclave, als erfenis van de maatschappelijke en juridische enclave die Veenhuizen 170 jaar lang ook daadwerkelijk is geweest.

De belangrijkste kenmerken van dit landschap zijn het ruime, planmatige en rationale karakter, de alom aanwezige hiërarchische geleiding en de onderlinge samenhang van verkaveling en bebouwing als afgeleide van de bijzondere functie van het gebied.

Ondanks enkele recente aantastingen heeft het gebied Veenhuizen haar oorspronkelijke karakter grotendeels behouden en vormt het een uniek historisch en grotendeels gaaf ensemble, waarvan opzet, ontwikkeling en functie zeer goed herkenbaar zijn gebleven. Bijzonder is dat de gehele ontwikkeling van Veenhuizen zich nog goed uit het landschap laat aflezen. Alle fasen van de ontwikkeling zijn nog in het gebied vertegenwoordigd.

## Hoofdstructuur

De orthogonale basisstructuur van hoofdkanaal, (dwars)wijken en lanen, en de daaraan gerelateerde blokvormige verkaveling zijn nog vrij gaaf. De oorspronkelijke maatvoering van 750 meter tussen de wijken -met halverwege een kavelsloot - heeft de tijd doorstaan. Dat zegt veel over de opzet van de drie gestichten - in feite drie collectieve landbouwbedrijven - die voor 19<sup>ee</sup> eeuwse Drenthse begrippen buitengewoon grootschalig was. De waterwegen hebben hun handels- en verkeersfunctie verloren. Van de zes wijken bestaat alleen de Zesde Wijk nog geheel (belangrijke afwateringsfunctie), van de Vijfde Wijk bestaat alleen nog het overigens visueel belangrijke deel tussen de Kolonievlaart en het Tweede Gesticht, met een dwarsverbinding naar het oude industrieterrein (haven). De overige wijken zijn grotendeels gedempt. Desondanks is het ruimtelijke patroon vrijwel onaangetast gebleven. Het oorspronkelijke wegenpatroon is nog grotendeels aanwezig, al is het profiel in enkele gevallen aangepast (bijvoorbeeld Norgeweg). Met name de beplanting van de wegen en lanen, waarvan sommige onverhard zijn gebleven, zorgen voor de visuele benadrukking van het patroon. Van de oorspronkelijke infrastructuur resten verder nog één originele klapbrug en een drietal oude, zwaar verwaarloosde schutsluizen.

## Bebouwingsclusters

De spreiding van de bebouwing - drie clusters rond de voormalige gestichten en een vierde cluster met centrale voorzieningen - is nog altijd gebaseerd op die uit de begintijd, al zijn er binnen de clusters wel veranderingen opgetreden. De vier clusters hebben in de loop van de tijd een eigen karakter gekregen.

*Het cluster rond het voormalige Eerste Gesticht* (nu Norgershaven) wordt gedomineerd door de verbouwde rijkswerkinrichting en het daarnaast gelegen nieuwe jeugddetentiecentrum. Het werkgesticht uit 1884 is in 2005 verbouwd tot clusterkantoor voor Justitie. Naast enkele blokjes oude bedrijfswoningen van Metzelaar zijn hier niet veel andere functies, waardoor dit het cluster met het meest 'penitentiaire' karakter is. Langs het kanaal strekt zich een lint woonhuizen uit met een (voormalige) school, aan de overzijde van het kanaal verrees in de jaren vijftig een nieuw buurtje met eenvoudige personeelswoningen.

*Het cluster rond het voormalige Derde Gesticht* is na de sloop van het gestichtgebouw in 1925 in feite niet meer dan een restant. Het is nu een klein, wat achteraf gelegen groepje woningen en hoeven rond de vervallen katoenspinnerij (die momenteel wordt gerestaureerd). Hier bevindt zich ook de hoeve Oude Jachtweide, het enige gebouw uit de tijd vóór 1822. De hoeve kreeg na 1822 een functie als Eerste Hoeve van het Derde Gesticht.

De twee overige bebouwingskernen zijn veel diverser van aard. In de periode Metzelaar werden ze met elkaar verbonden via het bebouwingslint langs de Hoofdweg en Generaal van den Boschweg. In dit lint bevindt zich een groot deel van de belangrijkste nevengebouwen van Veenhuizen, zoals de Nederlands-hervormde kerk, het Vereenigingsgebouw, de directeurswoning 'Klein Soestdijk', de voormalige synagoge, het directiehôtel, plus enkele woningen en boerderijen. In combinatie met de volgroeide beplanting en het open water van de Kolonievvaart en de Vijfde Wijk vormt dit lint een zeer karakteristiek onderdeel van het beschermd gezicht.

Op een terrein achter dit lint ontwikkelde zich rond de voormalige korenmolen een conglomeraat van gebouwen van de zuivelfabriek en de graanmaalterij.

*Het cluster rond het voormalige Tweede Gesticht* (nu Esserheem) is zonder meer het meest interessante. Het telt behalve het oude en nieuwe werkgesticht diverse historische bedrijfs- en dienstpanden. Uit de begintijd treffen we hier het oude, omgrachte en geheel gerestaureerde gestichtsgebouw uit 1823, dat sinds 2005 de functie heeft van Gevangenismuseum, en daarnaast het nieuwe gestichtsgebouw uit 1895 (nu detentiecentrum Esserheem). Aan de achterzijde van Esserheem zijn nieuwe uitbreidingen gerealiseerd, met onder andere een betonwerkplaats voor gedetineerden. In dit cluster treffen we verder veel woningen aan, diverse voormalige voorzieningen en productiegebouwen, zoals het oude hospitaal met apotheek, een marchausseekazerne met cellenblok, een slachterij en diverse industriegebouwen rond de Oude Gracht, waaronder de zagerij, een houtwerkplaats met houtloodsen en de oude elektriciteitscentrale met historische machinerie. Aan de noordzijde van het carré van het oude Tweede Gesticht is na demping van de wijk een brede, lommerrijke laan ontstaan, omzoomd door hoge bomen en woningen van Metzelaar, waaronder de voormalige woning van de apotheker en de geneesheer van het daar achterliggende hospitaal. Rond het hospitaal treffen we ook het oude leprozenhuis aan en een zeer bijzondere ijskoepel, die 's winters werd gevuld met ijs uit het kanaal voor de opslag van bederfelijke waren en medicijnen. Voor de beambtenwoningen, die vooral rond het Eerste en Tweede Gesticht te vinden zijn, maakte Metzelaar gebruik van een duidelijke gebouwentypologie met een daaraan gerelateerde vormtaal (een sobere vorm van neorenaissance). Hiermee maakte hij de hiërarchie tussen verpleegden en personeel enerzijds, en tussen hoger en lager personeel anderzijds, heel expliciet. De stichtende namen op de woonhuizen voor beambten ('Bid en Werk', 'Helpt Elkander', 'Een van Zin' etc.) getuigen nog altijd van het paternalistische en opvoedende karakter van de kolonie. Door de uniforme bouwstijl is het vooral deze periode die zijn stempel drukt op Veenhuizen. Met name het gebied rond het Tweede Gesticht (Hoofdweg/Generaal van den Boschlaan/Oude Gracht/Hospitaallaan/Meidoornlaan) ademt een bijna onbedorven fin-de-siècle sfeer.

Veel gebouwen van Metzelaar verkeren echter in een slechte staat. Sommige hebben een tijdelijke functie, sommige staan leeg. Enkele huizen van Metzelaar tegenover Esserheem zijn gesloopt om ruimte te maken voor een parkeerplaats, waardoor een verstoring van het bebouwingspatroon is ontstaan.

*Het vierde cluster* wordt - ondanks de aanwezigheid van de historische kerkgebouwen - toch vooral gekenmerkt door de nieuwbouw die in de jaren zeventig en negentig aan beide zijden van de Kerklaan is verrezen. Bij deze woonwijken behoren ook enkele voorzieningen, zoals een school, een sportzaal en een winkel.

### **Buitengebied**

Het centrale deel van het gebied wordt buiten de bebouwde kernen nog steeds gekenmerkt door agrarisch grondgebruik en een grote openheid, hier en daar onderbroken door laanbeplanting en een bosperceel. De bospercelen liggen voornamelijk aan de noord- en zuidrand (ten zuiden van het kanaal) van het gebied, waar ze een overgang vormen met de natuurgebieden De Slokkert en Fochteloërveen. De bosbouw stamt uit de tijd dat de vondelingen- en wezenzorg werd afgestoten en men door het ontstane gebrek aan mankracht landbouwgronden voor bosbouw bestemde. Ook het 'Sterrebos' nabij de algemene begraafplaats stamt uit deze tijd, zij het dat het stervormige padenpatroon inmiddels geheel is dichtgegroeid. Behalve de goed onderhouden algemene begraafplaats liggen elders in het buitengebied ook nog de restanten van het Joodse kerkhof.

Van de 21 hoeven of gestichtsboerderijen zijn er nog 14 over; de hoeven zijn bijna allemaal van 1890 of 1930. Het akkerbouwgebied ten westen van de Zesde Wijk is pas na 1950 ontgonnen, maar sluit qua verkaveling goed aan op het oude ontginningsgebied. Hier werden toen nog een aantal boerderijen gebouwd. Een deel van de boerderijen in Veenhuizen heeft alleen nog een woonfunctie. Naast de boerderijen bestaan er ook nog twee schaaphederswoningen, waarvan een met schaapskooi. Verspreid in het buitengebied liggen nog enkele blokjes woningen van later datum.

De openheid van het buitengebied heeft recentelijk enigszins geleden onder de komst van een aantal 'vreemde elementen'. Allereerst de nieuwe woonwijken rond de Kerklaan, die visueel storende elementen zijn, maar door het handhaven van voldoende open ruimte rond de nieuwbouw is de basisstructuur in stand gebleven.

Het munitiedepot en het kantoor van Defensie vormen het tweede 'vreemde' element dat in Veenhuizen is verschenen. Deze terreinen worden door boomaanplant aan het oog onttrokken, maar betekenen wel een aantasting van de oorspronkelijke openheid van het gebied. Een voordeel is dat dit terrein aan de rand van het gebied ligt.

De uitbreiding van het cellenblok ten westen van het Tweede Gesticht vormt vanuit het veld gezien eveneens een storend element te midden van het historische ensemble. Storend is ook de nieuwe weg die is aangelegd ter ontsluiting van deze uitbreiding en de betonfabriek bij Esserheem. De fraaie Van den Boschweg wordt hierdoor weliswaar ontlast, maar de nieuwe weg is overduidelijk een vreemd element binnen het rechthoekige historische wegenpatroon.

## **NADERE TYPERING VAN TE BESCHERMEN WAARDEN**

### **Cultuurhistorische waarden**

Het beschermd gezicht Veenhuizen is van buitengewoon belang vanwege de culturele en sociaal-economische ontwikkeling van het gebied als gevolg van de activiteiten van de Maatschappij van Weldadigheid.

De oprichting van deze maatschappij en de stichting van Veenhuizen vloeiden voort uit een combinatie van sociaal-maatschappelijke problemen en Verlichtingsidealisme, die typerend waren voor het begin van de negentiende eeuw.

De Maatschappij richtte het gebied in de jaren 1820 in voor de opvang en opvoeding van wezen, vondelingen en landlopers. Sinds 1859 was Veenhuizen in handen van de Staat en daarna van Justitie, die de kolonie ontwikkelde tot Rijkswerkinrichting en Strafgesticht. Deze ontwikkeling is goed terug te zien in de bijzondere ruimtelijke inrichting van het gebied en in de karakteristiek van de bebouwing.

Het gebied is tevens van belang als onderdeel van de keten van Weldadigheidskoloniën die in het begin van de 19<sup>e</sup> eeuw in het Drents-Friese grensgebied werden gesticht. Zowel wat functie als opzet betreft, is hier sprake van een voor die tijd vernieuwende opzet, die met name in de 19<sup>e</sup> eeuw internationaal veel belangstelling trok.

### Historisch-ruimtelijke waarden

Het gebied is geografisch en landschappelijk van buitengewoon belang, omdat de inrichting ervan een grotendeels onverstoorde neerslag vormt van bovengenoemde activiteiten.

Het gebied is van buitengewoon belang voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening vanwege de planmatige en hiërarchische opzet. Het gebied is bijzonder vanwege de sterke functionele samenhang tussen de verschillende gebiedsdelen, de verschijningsvorm van de bebouwing en de wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten. De helderheid van het stedenbouwkundige concept en de daarbij behorende verkaveling geven het gebied een uitzonderlijk hoge ruimtelijke kwaliteit.

Van belang zijn voorts de samenhang en eenheid van de bebouwingskenmerken en de ruimtelijke inrichting, waaronder laan- en erfbeplanting en hagen op de perceelsgrenzen.

### Situationele waarden

De afwisseling tussen bebouwde en onbebouwde ruimte is sterk gerelateerd aan de functionele en hiërarchische opbouw van het gebied. Binnen het orthogonale patroon is sprake van een polaire opbouw rond drie kernen (de gestichtsgebouwen) en een vierde verzorgingskern. Deze kernen zijn uitgewaaid langs de structuurbepalende hoofdassen. Hiertussen liggen systematisch verspreid de tot de gestichten behorende boerderijen met omliggende gronden.

De meeste historische objecten hebben ieder op zich een grote monumentale waarde, maar de samenhang onderling en die met de stedenbouwkundige opzet maakt het geheel extra bijzonder. Het gebied is bovendien van belang als staalkaart van Rijksarchitectuur vanaf 1870.

### Gaafheid/herkenbaarheid

Ondanks enkele recente ingrepen zijn de historisch-ruimtelijke structuur, de bebouwing en de functionele opzet door de jaren heen buitengewoon goed intact en herkenbaar gebleven. De architectonische gaafheid van de bebouwing is in grote lijnen buitengewoon hoog. Ook de samenhang tussen bebouwing, stedenbouwkundige structuur en landschap is van een uitzonderlijke gaafheid.

### Zeldzaamheid

Het gebied is van grote zeldzaamheid door functie en verschijningsvorm en daarom van nationaal en zelfs internationaal belang.

### BEGRENZING

Het beschermd gezicht wordt begrensd door het beekdal van de Slokkert in het noorden, de loop van de Leemwijk in het oosten, met aan het einde een knik tot aan de Kolonievvaart, vervolgens terugbuigend met de Kolonievvaart en dan in het zuiden enkele kavels diep evenwijdig aan de Kolonievvaart, dan afbuigend tot de kruising met de Hoofdweg, daarna het kanaal volgend met inbegrip van het zuidtalud, en dan via de provinciegrens en de Schipsloot in het westen tot het beekdal van de Slokkert.

De exacte begrenzing is weergegeven op de bijgevoegde begrenzingskaart, MSP/09/04.

### WAARDERING

Het gebied is van uitzonderlijk hoge historische, cultuurhistorische, stedenbouwkundige, ruimtelijke en landschappelijke waarde vanwege:

- de opzet als weldadigheidskolonie en de ontwikkeling tot besloten Rijks werk- en strafinrichting;
- de daarmee samenhangende ruimtelijke inrichting van het gebied, die wordt gekenmerkt door een planmatige en streng hiërarchische ordening;
- de monumentale waarde van de gebouwen en de bijzondere samenhang tussen functie, bebouwing en verkaveling;
- de gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid van deze structuur.

## **RECHTSGEVOLG VAN DE AANWIJZING**

Ter effectivering van de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruikmaakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsvereiste voldoen.

## BRONNEN

- Diverse auteurs. *Historisch Geografisch Tijdschrift* (1992-I): Veenhuizen-nummer.
- Gemeente Norg, *Integral Basisplan Dorpsvernieuwing Veenhuizen*, 1994.
- J.B.T. Kruiger, *De trots van Veenhuizen*. Brochure uitgegeven door Gemeente Norg, Provincie Drenthe en Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1997.
- H. de Man en R. Hendriks, *Veranderen om te behouden; de verbouw van het werkgesticht Norgervaren te Veenhuizen*. Rijksgebouwendienst, 2004.
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Veenhuizen; historisch-ruimtelijke analyse*, 1992.
- Rijksgebouwendienst Bureau Rijksbouwmeester, *Veenhuizen; gebouwen, werken en terreinen - historische documentatie en waardebeoordeling*, 2 delen, 1990.
- Rijksgebouwendienst Directie Noord en Gemeente Noordenveld, *Omzien naar ontwikkeling; perspectieven voor Veenhuizen*, 2004.

## Kaarten

1. Oriëntatiekaart, RDMZ 2005.
2. Veenhuizen, waardebeoordeling hoofdstructuur. In: *Omzien naar ontwikkeling; perspectieven voor Veenhuizen*. Uitvoering: Bestuur en Management Consultants in opdracht van Rijksgebouwendienst Directie Noord en Gemeente Noordenveld, 2004.
3. Veenhuizen, waardebeoordeling bebouwing. In: idem.
4. Waarderingskaart, RDMZ 2005.

5. Bebouwingsperiodenkaart, RDMZ 2005.
6. Veenhuizen 1823-1827: verkaveling, gestichtsgebouwen en hoeven. Bron: Rijksgebouwendienst 1990.
7. Veenhuizen, 1896. Bron: fragment topografische kaart 1:25.000 - 1896.

## COLOFON

*Uitgave:* Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Zeist 2007

*Onderzoek en tekst:*  
Provincie Drenthe

*Aanvullingen en bewerking:*  
drs. K. Volkers

*Begrenzingskaart en thematische kaarten:* RDMZ, drs. B.A.R.T. Broex en drs. N.H. van Diepen  
*Foto omslag:* RDMZ, ir. J.O.D. Kloosterman  
*Redactie:* RDMZ, drs. E.B. Manuel

## PRODUCTIE

RACM/Drukkerij Kerckebosch bv, Zeist



## **BIJLAGEN**

1. Oriëntatiekaart.
2. Veenhuizen, waardebepaling hoofdstructuur.
3. Veenhuizen, waardebepaling bebouwing.
4. Waarderingskaart.
5. Bebouwingsperiodenkaart.
6. Veenhuizen 1823-1827: verkaveling, gestichtsgebouwen en hoeven.
7. Veenhuizen, 1896.

# Oriëntatiekaart Veenhuizen

## Legenda

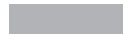
## Topografie



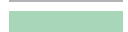
grens beschermd  
dorpsgezicht Veenhuizen



provinciegrens



bebouwing



bos



weiland

heide

heide  
zand

zand  
water

water  
autosr



autosnelweg

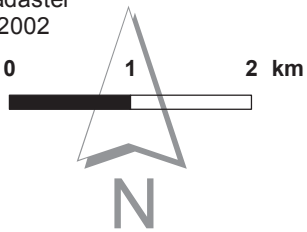


hoofdweg



lokaal belangrijke weg

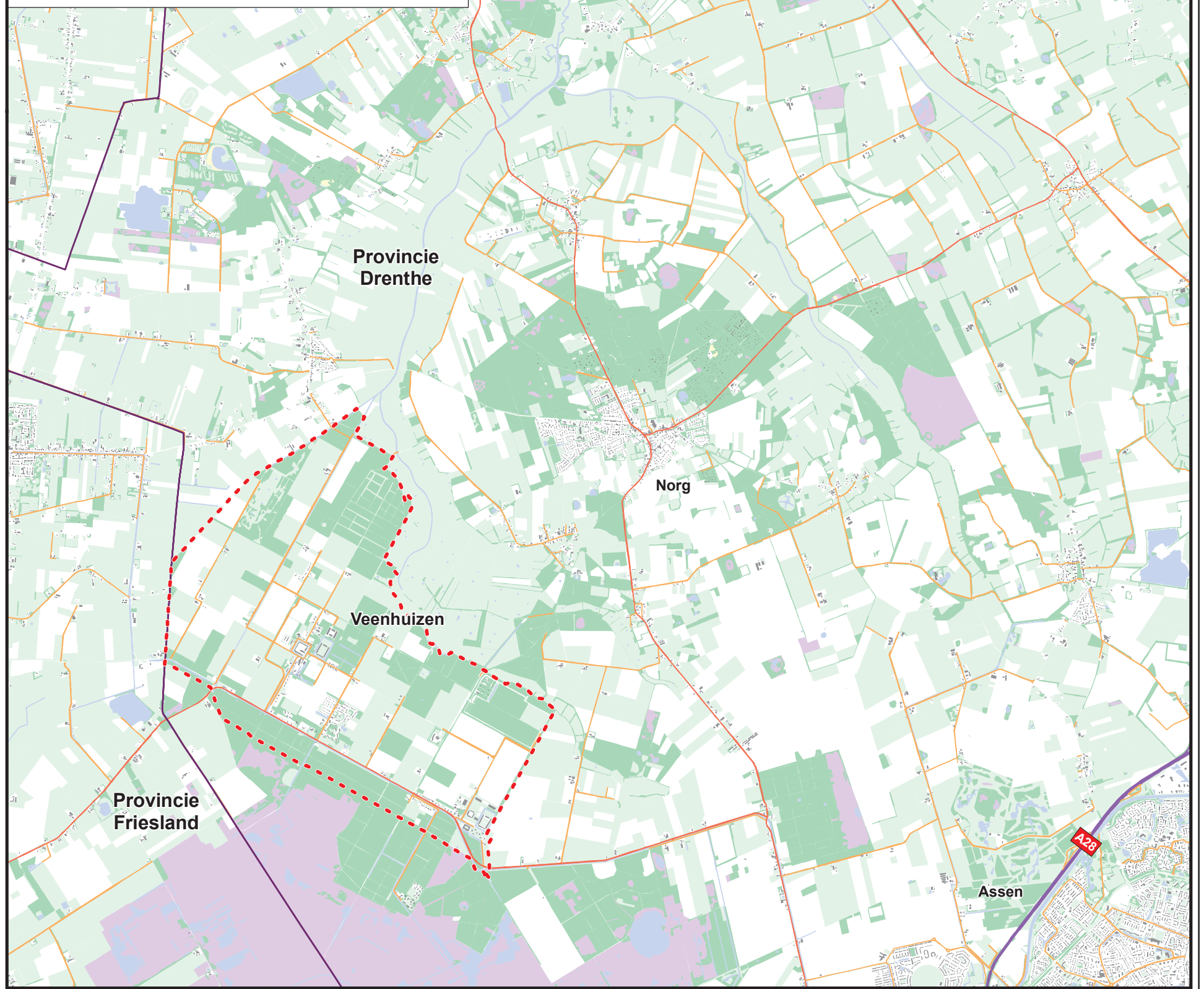
Topografie (c) Topografische  
Dienst Kadaster  
Emmen, 2002



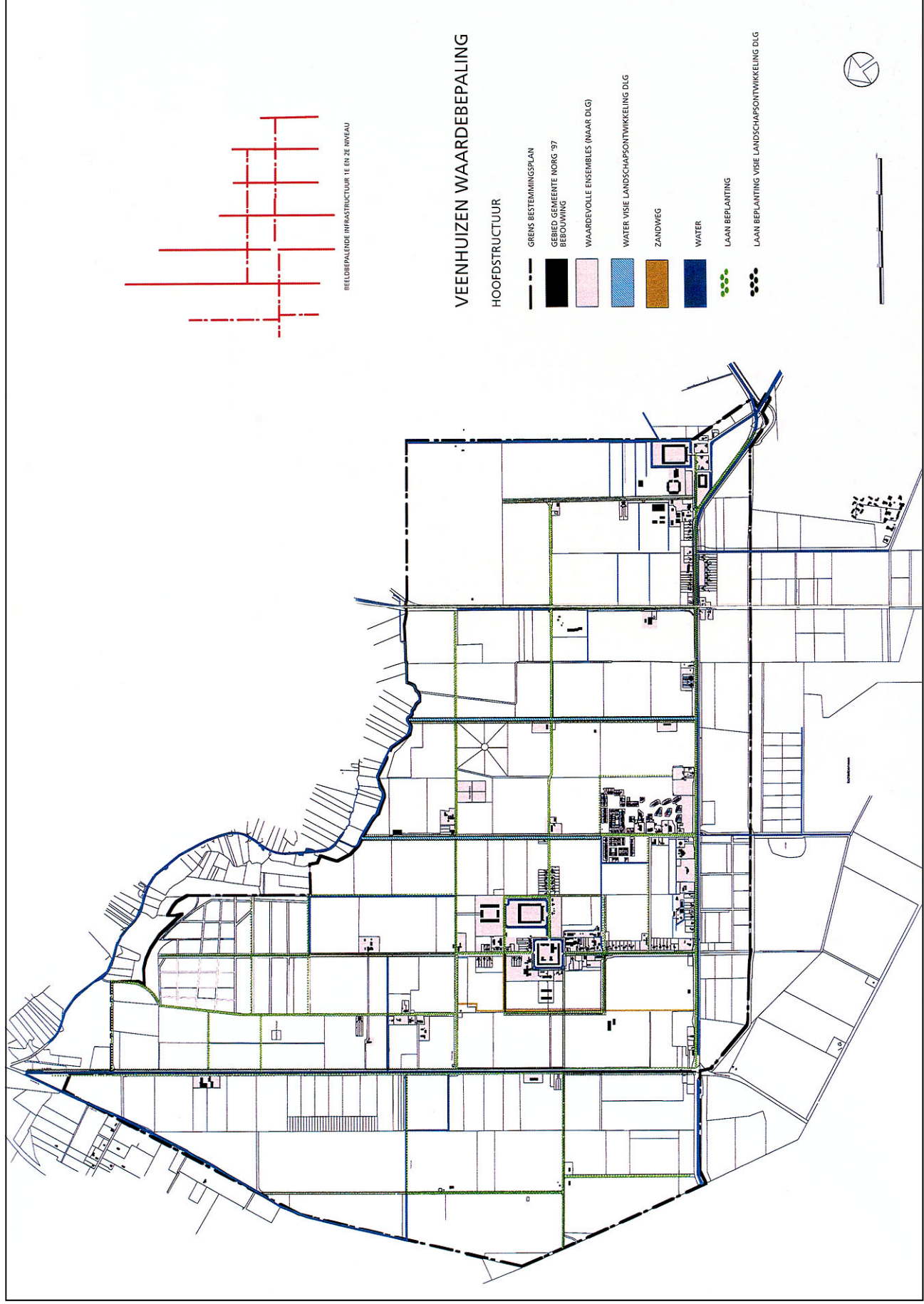
(c) RDMZ, RIV/NvD  
29 augustus 2005



RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG







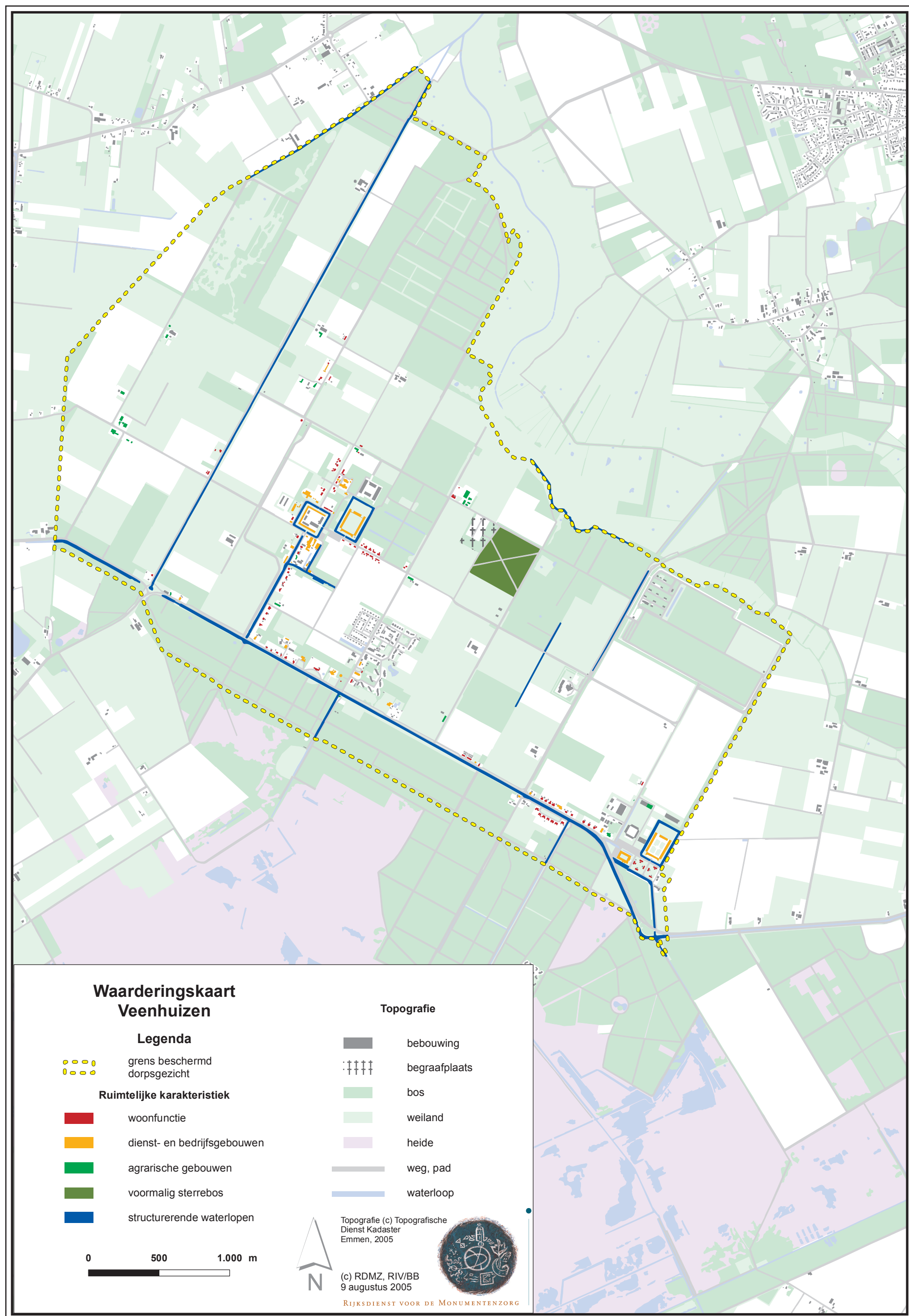
Kaart 2 Veenhuizen, waardebeplanning hoofdstructuur

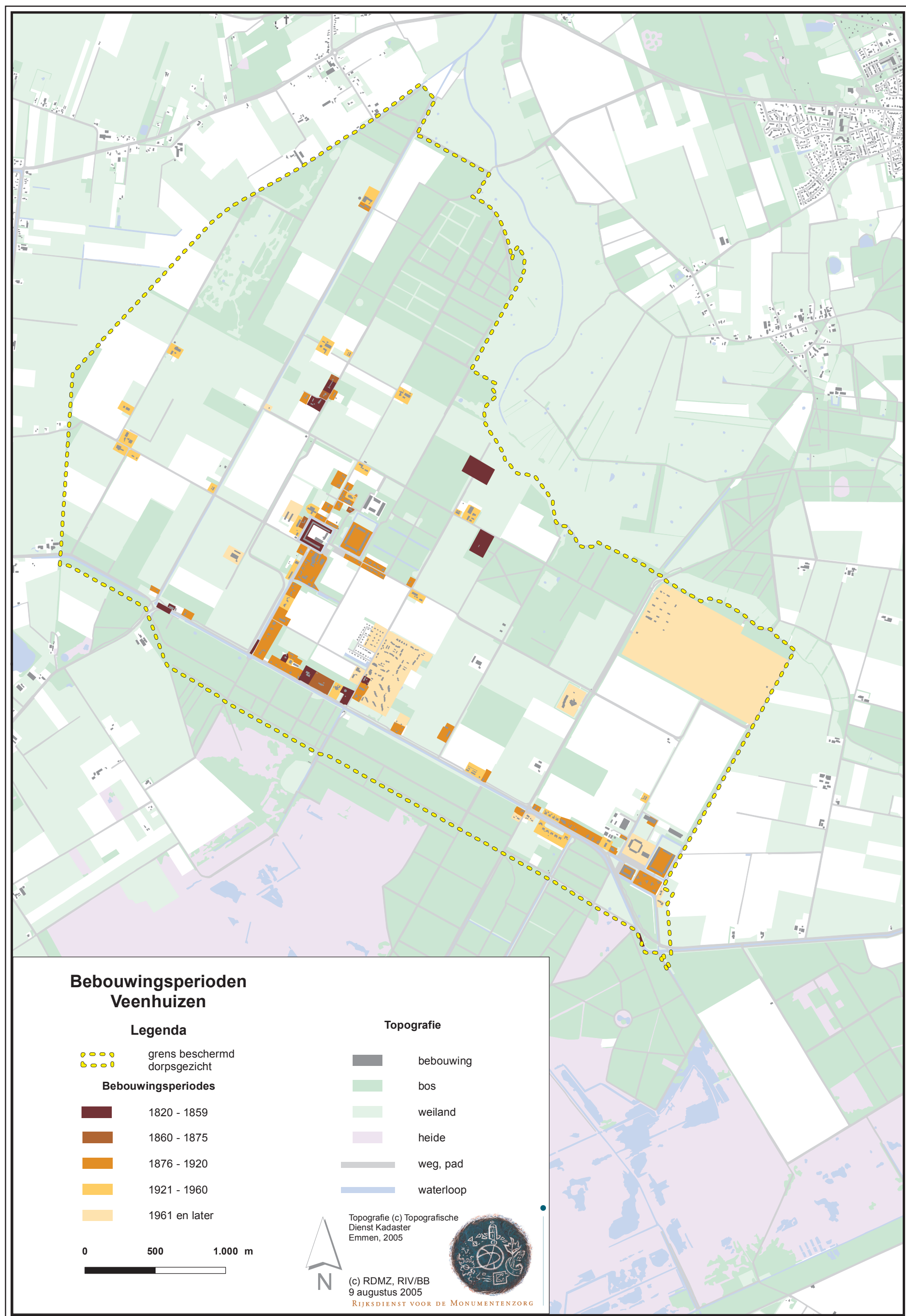


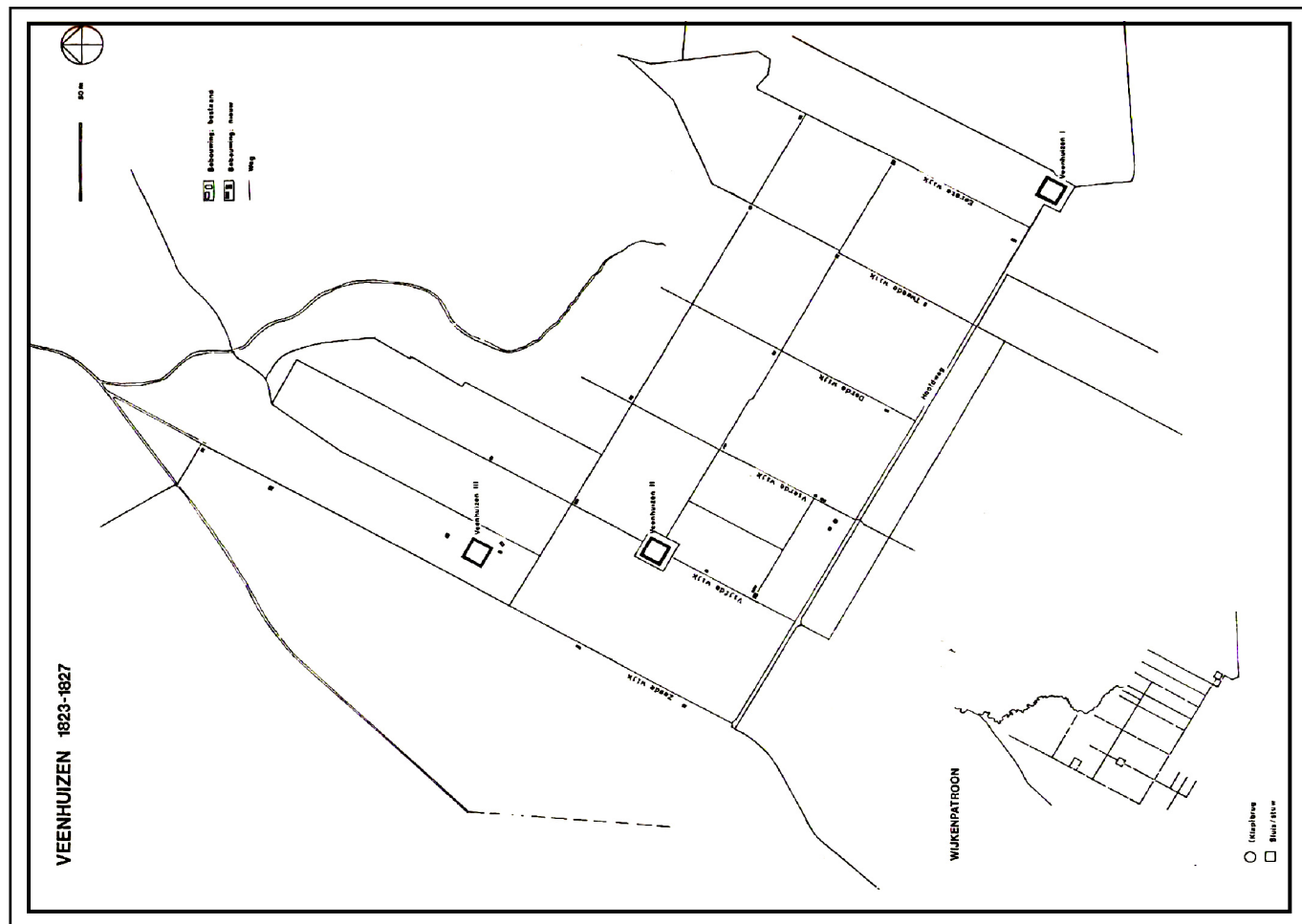


Kaart 3 Veenhuizen, waardebepalingsbevoegd









Kaart 6 Veenhuizen 1823-1827: verkaveling, gestichtgebouwen en boeren



